

Тимчасові висл ди дискусії про соціалізм

(Подаємо відгук автора, який сам є безпартійними, але уважно стежить за нашим політичним життям)

Від довшого часу ведеться на сторінках української преси завзята дискусія про напрямні майбутнього соціально економічного ладу нашої країни (на випадок загибелі того ведмеда, що його шкуру сподіваємося колись таки успадкувати). Найбільшого розмаху досягла була дискусія в минулому році. Тоді викристалізувалися в дискусії доволі ясно дві супротивні течії: концепція соціалістична та концепція антисоціалістична. В останніх місяцях дебати трохи притихли, бо противники, задекларувавши свої переконання, залишилися кожний на своїх позиціях.

Здається нам, що незакінченої дискусії не годиться залишати в цьому стані. Для загальної користи всіх учасників варто, щоб діалог продовжувався, навіть як би нікому нікого не вдалось „переконати“.

Спробуймо підвести підсумки дотеперішнього обміну думок:

а) Практичні розходження показалися менші, як навіть можна було чекати. Бо з одного боку анти-соціалісти не оспорюють, що після падіння большевизму тяжка індустрія муситиме залишитися колективною власністю та що Україна не обійдеться без елементів центрального державного економічного планування. А з другого боку соціалісти погоджуються з konieczністю деколективізації села та з відродженням приватної власності та ринкової, вільно-конкурентційної системи в торгівлі, ремеслі та дрібному й середньому промислі (головно на секторі виробництв споживчих дїбр.) Ось практична програма, що на неї погоджуються всі. Якщо згода

досягнена в основних справах, тоді дискусія повинна пересунутися із принципіальної площини у площину **міри й доцільности**. Бо практична постановка проблеми виглядатиме в Україні не: „за, чи проти, соціалізму?“, „за чи проти, капіталізму„ — але: „яка доза соціалізму й яка доза капіталізму?. Ми певні, що вже нині можна б на цій базі устійнити кокретні пропозиції спільної, всенациональної, компромісової соціально-економічної програми для української державної політики в майбутньому — як би по обох на перешкоді не стояло часто доктринерське верхоглядство та „престіж“.

Для порівняння даємо дві цитати до цієї самої теми із еміграційного органу російських соціалдемократів-меншовиків („Социалистический Вестник“ ч. 1 1948): „Скасування системи каторжного соціалізму не означає впровадження в Росії якогось правдивого соціалізму. Щодо цього ми ані самі себе, ані інших не дуємо. Система, яка зложиться, не може бути означена одним терміном. В ній панівною формою господарства на селі буде мабуть індивідуальна. Велика індустрія та транспорт будуть державні, частинно муніципальні. Приватній ініціативі та приватному господарству буде дана змога розвиватися, особливо в тих ділянках економіки, де держава працювала досі невольничим трудом. Притягнений буде чужинний капітал... В роки НЕП'у Ленін бачив співіснування 5 різних економічних систем у Росії. В майбутньому дійсність знову буде занадто складна, щоб її можна було назвати одним простим терміном.“ (Із статті Д. Даліна). Друга цитата: „Удержавлення перестало бути для теорії соціалізму вседіючим ліком проти всіх зол, а стало проблемою доцільности. Регуляція господарського життя в інтересі трудящих не перечить збереженню приватної ініціативи та приватного володіння.“ (Із статті Б. Саптра).

б) Поділові лінії між соціалістами та несоціалістами не покриваються із територіальними групами „східняків“ та „західняків“. Соціалісти та несоціалісти є між одними й другими. Зокрема приходиться констатувати факт, що саме з-поміж т. зв. „східняків“ вийшло найбільш радикальні опоненти соціалізму. Дехто хотів би представити справу так, що в підсоветських людей є сильне (психологічно зовсім зрозуміле) відштовхування від **назви та слова „соціалізм“**, але без ніякої іншої позитивної соціально-економічної програми. Ні, воно не так. Хто читав статті та дописи, друковані напр., на сто-

рінках часопису „На чужині“, той легко міг спостерігати, що в багатьох „східняків“-несоціялістів є виразно скристалізована концепція української економічної політики. Цю концепцію можна б умовно назвати найкраще іменем „нео-неп'у“. Інше діло, що цим концепціям, що до них люди прийшли самотужки, бракує загальне теоретичне обґрунтування. В підсовєтській дійсності жодна інша школа соціально-економічного думання, крім офіційної, не могла розвиватися. Тому наші соціялісти, що базуються на готовій доктрині маркзиму, в сучасних дискусіях часто роблять враження людей краще теоретично озброєних, як їхні противники. Можливо, що при конфронтації із досягненнями модерної світової соціологічної та економічної думки, показалося би, що ця духовна зброя українських соціялістів теж перестаріла та страшенне одностороння... Але для цього потрібне було б поважне духове зусилля збоку опонентів соціялізму (хоч би ознайомлення із передовою соціологічною та економічною літературою Заходу), що його вони досі не вчинили.

в). Чи дискусія дозволяє робити якісь висновки, яке становище до цих справ займе народ на Рідних Землях?

В партійних спорах еміґрації часто люблять різні групи оперувати тією „невідомою величиною“, що нею є „воля народу“ на рідних землях, зокрема на території старої підсовєтської України. „Маси за нами!“ „Народ ніколи не стерпить повороту до капіталізму!“ Або навпаки: „Весь народ в Україні ненавидить соціялізм та прагне привернення приватної власности!“ Все це примітивні узагальнення, ще не відповідають незмірно складнішій дійсності. Справжня ситуація виглядає на Радянській Україні так: під плівкою поверхової нівеляції, що її більшовики досягли своїм терором, знаходимо в зародковому стані виразні протиріччя ідеологій та соціально-політичних настанов. В майбутньому — може по короткому періоді всенароднього протисовєтського зриву — населення України, ота мітична величина „Народ“, напевно не розвиватиметься однопямно, але відбудеться процес прискореної клясової, партійної, світоглядкової диференціяції; ніяка течія „всього народу“ не матиме за собою. Існування на еміґрації різних груп і таборів дозволяє в загальних рисах передбачати, які течії в майбутньому проявляться на рідних землях. Зате дуже тяжко, якщо не неможливо, вже тепер устійнити май-

бутню приблизну силу реляцію різних течій в Україні; це залежатиме від ряду моментів, які вихоплюються з-під усякої національної прогнози. Тільки одне вважаємо за абсолютно певне: українське прийде це не „безкласова“ ідія („без хлопа й без пана“), ані тим менше „солідаристична“ утопія націоналістів (якої вони не можуть підкріпити ні одним конкретним прикладом із усієї досюгочасної історії людства). Всі нації й держави, в цьому числі й наймогутніші та найкультурніші зростають в огні внутрішніх конфліктів інтересів людей. Бути чи небути України, як і всякої іншої нації, залежатиме від того, чи неминучі внутрішні конфлікти відбуватимуться в рямцях українського державного правопорядку, чи навпаки, ці конфлікти розвалюють відсередини молодий і неустабілізований український державний лад... Тому вже тепер треба вчитися мистецтва практичних державницьких компромісів (що нічого спільного не має з опортунізмом думки й чину), зокрема також у спорі між соціалізмом та лібералізмом.

г). **Причин до проблеми „суспільство й наука“.** Ми показали вище, що практичні розходження між українськими соціалістами та несоціалістами не є сьогодні надто великі. Те, що роз'єднує людей, це найчастіше „доктринерство“, себто різні противенства теоретичних засновків та, якщо так можна висловитися, „історіософічних перспектив“. Через це соціалісти та несоціалісти, коли вони навіть говорять про одну річ та виходять від однакових фактичних даних, не можуть порозумітися, бо вони мислять різними категоріями.

Фундаментальним моментом у думанні соціалістів є переконання про природну перевагу пляново-колективістичного ладу над приватно-власницьким і ринковим; переконання про те, що „соціалізм“ являється нашим ступнем історичного розвитку, як „капіталізм“; переконання про те, що еволюція від капіталізму до соціалізму являється неминучою, отже діло йти може тільки про темп й методи... Все це приймається, як апіорні, неспірні істини, що над ними соціаліст уже навіть не думає. Очевидно аналогічні апіорні структури можна б виявити також у мисленні прихильників капіталізму.

Саме тут відкривається велечезне, плідне поле праці для соціалістичної та економічної наукової думки. Від науки не належить сповідатися неможливого: що вона дасть абсолютно певні рецепти, як збудувати рай на землі. Наукова метода має дуже виразні межі свого за-

сягу й чим докладніше наука в цих межах тримається, тим краще. Найбільший, мабуть, соціолог нашого століття, Макс Вебер, окреслив ці межі науки так: Наука показує те, що є, що реально існує; крім цього наука з меншою чи більшою дозою правдоподібності може передбачувати гіпотетичні розвідки майбутнього, зате ніколи (наука) не може сказати людині, що вона людина повинна робити, як вона в даній конкретній ситуації мусить рішитися, бо це останнє єсть область людської свободи та людської відповідальності. Напр. наука може дати лікареві діагнозу стану хворого, але наука не може лікареві підказати, що він має робити, коли напр. операція сполученна із ризиком: це вже не справа наука, але індивідуальної відповідальності й сумління. Об'єктивізм правдивої науки нейтральний до людських вартостей, ідеалів, прямувань. Саме тому здобутки науки можуть бути використані для різних цілей та однаково на добро, як і на зло. В цьому слабкість, чи радше односторонність наукового думання, але в цьому рівночасно його величезна сила. Понад межі усіх суб'єктивних і групових „ідеологій“ та пересудів, створює наука плятформу об'єктивної, річевої дискусії, безперервного обміну ідей. Наука допомагає перемагати дектринерську обмеженість, безкритичну наївність примітивного емпіризму та догматизму. Наукове пізнання не може змінити практичного рішення в конкретних ситуаціях. Але наукове пізнання дає ті широкі горизонти, що в них щойно можливі є на правду великі й відповідальні практичні потягнення.

Годі було чекати від українських учених економістів, що вони „погодять“ визнавців колективізму та приватної власности, годі теж було від них чекати програми ідеального майбутнього соціально-економічного ладу України. Але те, що українські вчені економісти могли й повинні були зробити в дискусії довкруги проблеми соціалізму: підняти дискусію на вищий рівень, негайно відкинути убік виразно утопійні міркування певних дискутантів, видвинути й сконцентрувати увагу на засадничих пунктах, піддати критиці різні „самозрозумілі“, апріорні засновки протилежних концепцій, притягти досвіди та досягнення світової соціологічної та економічної науки. Все це не сталося. Якщо не помиляємося, навіть ні один з наших учених економістів—а маємо їх цілий ряд—не зволив „понизитися“, щоб забрати слово в дискусії, що продовж місяців хвилювала

широкі кола еміграційної громадськості та що в ній економісти, здавалось би, повинні бути найбільше компетентні. Чим пояснити таку дивовижну поставу науковців? Чи бояться заваляти „чистоту риз“? Чи дають вони такою пасивністю доказ, що вони, застрягли у дрібному „причинкарстві“, безпомічні в обличчі проблем реального життя? Брак громадянської відповідальності та цивільної відваги? Не вміємо відповісти.. У всякому випадку результати виглядають так: Велика дискусія про соціалізм, надзвичайно цікава у своїх початках, позбавлена фахового, наукового „вістря“ та ведена не фахівцями, доволі скоро застрягає на „мертвих точках“. Нормальний розвиток громадської думки нидіє без допливу наукового „гормону“. А громадянство, очевидно, мовчки утверджується у своєму старому переконанні, що наука це щось страшенно „далеке від життя“, непотрібний люкеус для вжитку кількох чудаків.

Л. — Р.

кидають брудом всяких наклепів і провокацій, називаючи її „большевиками і комуністами“.

Ми на цей бруд не звертаємо уваги і робимо свою справу.

УРДП виросла з середовища політичних кадрів національно-визвольного руху підсоветської України і в своїй політичній акції прагне включити ті політичні кадри в політичний актив нації під час вирішальної акції визвольної боротьби українського народу у вільній і незалежній Україні.

I. БРУСНИИ

Тимчасові вислїди дискусії про соціалізм

(Подаємо продовження статті, вміщеної в попередньому числі „Н. П.“, автора, що будучи безпартійним, уважно стежить за нашим політичним життям).

д). Про генеральні та побічні поділові лінії сучасности. Тяжка боротьба, що її українська нація веде за своє самозбереження проти напору зовнішніх противників, затемнює правильне пізнання нашої внутрішньої громадсько-політичної проблематики. Напр., люди схильні шукати причину всіх наших лих в чужинцях— „воріженьках“, а при цьому не хочуть бачити тих поділових ліній, що перебігають через саму українську громадськість.

Автор свідомий того, що ця постановка легко може зустритися з закидом, що нація в трагічному положенні України не має, мовляв, права дозволяти собі на люксус поглиблювання внутрішніх поділових ліній. Відповідаємо: Саме постулят національної єдности, якщо він не має залишитися пустим звуком, вимагає спрецизування, на яких основах єдність повинна бути побудована. Як відомо, щодо цього різним українським течіям і таборам часто тяжко було знайти спільну мову. І це не впливало, як думають ширі, але наївні люди, із „злої волі“ партій і груп, але з об'єктивних труднощів, що їх спробуємо зараз дещо докладніше просвітлити. Ми не сумніваємося, що переборювання тих прірв, що відділяють українців від українців, можливе. Але для цього треба певних передумовин і сук справи в „Як?“.

Суспільних поділових ліній завсіди безліч. Бо кож-

на суспільна група, мала чи велика, має свої особливості, які її відгороджують та до певної міри протиставляють всім іншим групам. Не тільки нація протистоїть нації та кляса клясі, але й церква церкві, громада громаді, навіть родина родині. При цьому поділові лінії перехрещуються, бо кожна людина належить рівночасно до різних суспільних груп, які, як правило, не мають однакового обсягу. Напр., як члени даної віроісповідної організації, ми маємо за братів людей, які, щодо своєї національності, є для нас чужинцями. Нема ніякої суспільної групи, що їй „а пріорі“ можна б признати перевагу над усіма іншими розмежуваннями. Ідеологія націоналізму вважає нації за найважливіші та найтриваліші суспільні з'єднання. Але вистачає, напр., кинути оком на сьогонішню Індію, щоб переконатися, що для індійського населення релігійна єдність, чи різниця, більше відчутна, ніж національна. Також помиляються марксисти, які—подібно, як націоналісти націю,—абсолютизують клясу. Економічні класи існують, безперечно, але історія показує мабуть більше прикладів міжкласової солідарності в лоні однієї нації, ніж інтернаціональної солідарності однієї класи; однак бувають приклади й на це останнє.

Соціально-політичне життя цілого людства нагадує непроглядне, хвилююче поле бою, що на ньому зударяються і сплітаються безчисленні конфлікти інтересів, ідей, пристрастей. Як не загубитися в цьому морі? Людина насамперед мусить ясно здавати собі справу з того, де вона стоїть, до яких груп вона належить, яке співвідношення її груп до інших сил, що діють на історичному побоєвищі. І друге: вміти відризнати суттєве від другорядного, мати ієрархію цілей та ієрархію друзів та недругів. Є такі соціально-політичні противенства, що, хоч зовсім реальні та серйозні, не мають характеру непримиренности та що надаються тому до компромісової полагоди, за методою: „Ти трохи поступишся, я трохи поступлюся“. Зате існують конфлікти, що не допускають компромісу, що вимагають однозначного рішення за методою Богдана Хмельницького: „Нехай стіна зі стіною зудариться, нехай одна впаде, друга останеться“. Нещастя України не в тому, що вона мала, має й буде мати внутрішні конфлікти (партійні, класові, віроісповідні, обласні); це вічне призначення всіх народів усіх часів. Правдиве нещастя української нації в тому, що—прояв нашої вольово та інтелектуально нездисциплінованої емоціональності та низької політичної культури!—ми

часто,—в пориві гніву, амбіції, тощо,—схильні абсолютизувати такі поділові лінії, що, посідаючи деяку реальну вагу всеж не сміють набирати засадничого значення. Скільки енергії йде на всякі „бурі в шклянці води“ та „роблення слона з мухи“—та скільки це викликає огірчення та злоби! А в парі з тим, часто дивовижне легкодушно-поверховне ставлення до тих внутрішніх конфліктів, де принципіалізм дійсно був би на місці.

Тільки дві із сучасних українських внутрішніх поділових ліній мають характер непримиримости. Це, по-перше, справа „самостійности й соборности“. В 1917 р. могли це бути ще дискусійні речі. Сьогодні це для нас непохитні постуляти й українським патріотам не подорозі із тими землячками, що не визнають цієї плятформи. На щастя, ця поділова лінія не має вже великого практичного значення, бо—не рахуючи невеликих большевизуючих груп в США та Аргентині й „кравченків“-малоросів найновішої еміграції,—все українство поза кордонами СРСР в цьому питанні зовсім однозгідне. Також проблема „зміновіховства“,—яка стільки заколоту наробила в 1945-46рр. серед польської еміграції,—для нас не існує.

Друга засаднича внутрішньо-українська поділова лінія, це конфлікт між силами тоталізму та силами гуманізму, свободи і правопорядку (лібералізму, в широкому значенні слова). Це протиріччя не являється якоюсь українською особливістю, але воно, будучи універсальним, притаманне цілому рядові європейських та позаєвропейських націй. Ця розколина така радикальна та глибока, що вона часто ліквідує діяння національної солідарности; сучасні відносини нагадують під багатьома поглядами події доби великих релігійних війн XVI та XVII століть, коли одновірним католикам, або протестантам, або православним різних національностей часто легше було знаходити спільну мову, ніж різновірним членам одної нації.

В чому суть цього конфлікту? Діло не в тому, що тоталісти та антитоталітарні ліберали мають інакші погляди про залагодження різних конкретних справ; це ще не мусіло б доводити до такого заохнення. Але вирішне те, що уявлення тоталістів та лібералістів про спосіб здійснювання „суспільної згоди“, „національної єдности“, непримиримо неспівмісні. Лібералісти виходять від переконання про природний „плюралізм інтересів та ідей“, наявних у суспільстві, про конечність допущення „свобідної гри сил“ (що в ній одиниця, група та ідея мусять виявити

свою життєздатність), про регулювання цієї свободної гри сил такими законами, що всім співучасникам забезпечували б по-зможі рівні шанси, про легітимізм демократичних більшостей, про гарантування меншостям права критики та опозиції. Зате на думку тоталістів, суспільна єдність полягає на тому, що одні, (себто дана тоталістична група, що її єдина легітимація—фізичне насильство та суб'єктивна віра в свою „історичну місію“), повинні командувати, а все інше повинно сліпо підпорядковуватися. Отже неможливість згоди між світом тоталізму та світом антитоталізму-лібералізму в тому, що тоталісти взагалі інакше „згоди“ не признають, як та, де вони самовільно та безконтрольно диктаторствують. Тут не існує місця для компромісу. Єдиний вихід—повна й неподільна перемога одного з двох супротивних принципів. Або тоталістична течія дійсно досягне неподільної („тотальної“) влади; тоді можна подивляти таку, на свій спосіб досконалу єдність суспільства, як її демонструють III Райх, або Советський Союз. Або ліберальне суспільство унешкідливлює,—моральним натиском, а в разі потреби репресіями,—тоталістичну реbelieю. Прикладами на це може служити ліквідація нацистських, а сьогодні й комуністичних, „5 колон“ в США. Тоді безперейдно функціонує національна єдність ліберального типу. Зате ті нації, що в них рівноважаться тоталістичний і ліберальний табір, спаралізовані латентною громадянською війною. Бо ясно, що тоталісти використовують свободу рухів, що їм дає ліберальна демократія, не на те, щоб чесно триматися ліберальних „правил гри“, але на те, щоб демократію саботувати і при найближчій нагоді її повалити. Приклади: сучасна Італія та Франція, розбиті комуністичним паралічем, або німецька ваймарська республіка, обтяжена напором двох кріпких тоталістичних течій, націонал-соціалізму та комунізму.

Ця аналіза кидає світло на проблему, чому продовж довгих років так тяжко було добитися впорядкування наших внутрішньо-політичних відносин. Події останого часу (вістки про реорганізацію еміграційного Державного Центру та про скликання Української Національної Ради) явно свідчать, що українська закордонна громадськість твердо вступила на шлях творення національної єдності ліберального типу та на демо-ліберальній базі міжпартійна коаліція, свобода ідеологічно-політичної та партійної проповіді та дискусії, лояльне підпорядкування меншостей волі більшостей, гарантування

меншостям ефективного права критики та опозиції. Отже, практичне полагодження питань, зв'язаних з комплексом „капіталізм та соціалізм“ теж мусить бути поставлена в конституційну площину.

Конфлікт між „капіталом і працею“, між „капіталізмом і соціалізмом“, не є основною поділовою лінією сучасності, ані для України, ані для якої іншої нації. „Капіталіст“ Черчіль та „соціаліст“ Етлі, Трумен і Шумахер, Леон Блюм та Рейно, Сарагат і Гаспері, американські мільйонери та великі американські профспілкові центральні („АФЛ“ та „СІО“) стоять всі по одному боці барикади. Не нехтуютьчи реальними, відомими розбіжностями, що між ними існують, стверджуємо, що сильніше є те, що їх поєднує, а саме пошанування фундаментів ліберального правопорядку. Така ситуація була вже в Німеччині 1918-19 р. коли соціал-демократичний уряд Шайдемана та Носке, при підтримці консервативних офіцерських дружин фельдмаршала Гінденбурга, розстрілював ворохобню червоних тоталістів— „спартаківців“ і цим на 15 літ врятував німецьку свободу. Подібна ситуація була в Німеччині 1944р., коли у священному заговорі проти гітлерівської тоталістичної потвори, спільно поставили життя на карту консерватисти, соціалісти, християнські суспільні та буржуазні демократи.

В вахлярі українських політичних сил було, є й буде місце для соціалістичного напрямку. Звичайно, йдеться про ліберальний соціалізм, (або як тепер говорять, „соціалізм окцидетального типу“), що продовжував би „драгоманівською“ лінію в розвитку української політичної думки. Цей соціалізм відіграв славу ролі в періоді Визвольних Змагань 1917-21 рр.

Думаємо про соціаліста, Симона Петлюру, та стільки інших „Петлюр“. При цьому треба збагнути та твердо собі засвоїти, що „драгоманівська“ лінія української традиції не протиріччя, але доповнення до тієї лінії, що її репрезентує Липинський. (Цих прізвищ уживаємо, очевидно символічно). Від свідіяння „Липинських“ та „Драгоманових“ залежить функціонування українського ліберального правопорядку. Недостача цього свідіяння(практично: розкол національно-державних сил на УНР та Гетьманат) була мабуть головною причиною катастрофи Визвольних Змагань.

Соціалізм соціалізові не рівний. Побіч ліберального демократичного соціалізму існує також тоталістичний. Це комунізм та споріднені з ним елементи. З то-

талістичним соціалізмом нема й не може бути компромісу: він же є, побіч фашизму, одна з двох головних форм модерної антиліберальної та антигуманістичної, тоталітарної реакції. Ворожнеча до комунізму не із-за всяких окремих його тез та постулатів, які можуть бути навіть частинно слухні. Але, хто принципіальний противник диктатури, для того „диктатура пролетаріату“ не є ні трохи більше респектабельна від усякої іншої диктатури.

З деякого часу видно намагання певних кіл апотекувати український комунізм 20-их років. Тут необхідно та недвозначне спрецизування позицій: безперечно в українському комунізмі (боротьбізмі, укапізмі, хвильовізмі, скрипниківщині) було чимало інтересного та цінного, й варто подбати щоб пам'ять цих людей і їхні діла не загинули. Не відмовляємо українським комуністам ані особистої доброї волі, ані поодиноких заслуг для української справи (великий культурний підйом 20-их років, відстоювання автномії Харкова від Москви). Але ми не сміємо забувати, що українські комуністи приймали плятформу „дектатури пролетаріату“, отже були засадничо тоталістичною течією. Ось у цьому смертельний гріх українського комунізму (як і всякого іншого), а не в достачі „національного духа“: бо ж кращі представники українського комунізму були безумовно патріоти, навіть самостійники, — тільки що вони мріяли про самостійну українську комуністичну черезвичайку.

Українські демократи-несоціалісти мають право поставити перед нашими соціалістами руба питання про їхнє відношення до справи тоталізму та „диктатури пролетаріату“. Ми знаємо, що поскільки діло стосується староеміграційних есдеків та есерів та галицьких радикалів, відповідь на це питання розуміється сама собою. Нажаль, річ не є така ясна, коли йде про гурти „неосоціалістів“, що між ними крутяться люди, що ще не успіли позбутися партійно-комуністичних тоталітарних прийомів та духа докринального марксизму-ленінізму. Можливо, що люди самі не передумують справ логічно до кінця, й тому проблеми тоталізму та „диктатури пролетаріату“ не бачать в повній її гостроті. Завдання опонентів соціалізму подбати, щоб дискусія не залишала в цьому пункті ані тіні якоїсь двозначности або недоговорення.